

УДК 364.62:364-57-058.57

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА ВИПУСКНИКІВ РЕАБІЛІТАЦІЙНИХ ЦЕНТРІВ У ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Фуштей Оксана, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

ORCID 0000-0002-2330-6745

E-mail: fyshtey5@gmail.com

Франко Наталія, викладач кафедри філософії факультету соціології і права, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID 0000-0002-1145-7220

E-mail: na.franko8@gmail.com

У статті з'ясовано сутність поняття «соціалізація» як соціального, психологічного і педагогічного феномену. Здійснено теоретичний аналіз та досліджено особливості соціально-психологічної підтримки процесу соціалізації випускників реабілітаційних центрів на рівні громади. З'ясовано, що шлях розвитку особистості з особливими потребами лежить через співпрацю, соціальну допомогу іншої людини, яка може зорієнтувати, спрямувати та допомогти пристосуватися до нестабільних умов соціуму.

Обґрунтовані теоретично та експериментально перевірені особливості соціальної роботи з випускниками реабілітаційних центрів на рівні громад.

Ключові слова: соціалізація, соціально-психологічна підтримка, реабілітаційний центр, люди з інвалідністю, громада.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR GRADUATES OF REHABILITATION CENTRES IN THE PROCESS OF SOCIALIZATION

Oksana Fushtei, Senior Lecturer of the Department of Psychology and Social Work, Vinnitsa State Pedagogical University named after Mikhail Kotsyubinskiy, Vinnitsa, Ukraine

ORCID 0000-0002-2330-6745

E-mail: fyshtey5@gmail.com

National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

ORCID 0000-0002-1145-7220

E-mail: na.franko8@gmail.com

The article clarifies the essence of socialization as a social, psychological and pedagogical phenomenon. Theoretical analysis and research have been carried out on the characteristics of the social and psychological support for the socialization of graduates of rehabilitation centres at the community level. Bearing in mind that the path of development of persons with special needs is

through cooperation, Social assistance of another person who can orient, guide and helps to adjust to unstable social conditions.

During the work, a system of methods was used. Theoretical are analysis and synthesis at all stages of the study. The results of which were used to substantiate the essence of the socialization features of graduates of rehabilitation centres. Empirical one is questionnaires, one-on-one interviews, diagnostic methods for assessing the socialization of persons with disabilities.

During the interpretation of our research, a low level of interest in life and a negative evaluation of self and behaviour among persons with disabilities have been identified. The majority of rehabilitation centre graduates have had limited social interactions in their lives. It turns out that most of the graduates of rehabilitation centres experience difficulties in socialization and social adaptation after graduation, lack of communication, difficulties in initiating social contact. It was found that the majority of graduates of rehabilitation centres were not employed. The main cause of the employment problems among graduates of rehabilitation centres is a limited number of job opportunities for persons with disabilities. And the main type of employment assistance according to the researches is external assistance of qualified specialists.

The features of social work with graduates of rehabilitation centres at the community level have been scientifically and experimentally tested.

Keywords: *socialization, psychosocial support, rehabilitation centre, persons with disabilities, community.*

Постановка проблеми. Статистика народження дітей з інвалідністю у світі, на жаль, щороку зростає. Залежно від діагнозу та специфіки розвитку, кожна така дитина потребує спеціального догляду, виховання та навчання. Одним із видів закладів в Україні, які забезпечують навчання, виховання, а також корекцію психофізіологічних особливостей розвитку дітей та юнаків, є реабілітаційні центри. Умови в них створені відповідно до потреб тієї чи іншої групи осіб, тобто вони є максимально комфортними для вихованців закладу. Також специфіка навчання та реабілітації в такій установі передбачає психологічний ріст та розвиток особи в середовищі людей, що мають схожі особливості розвитку, а отже, однакові «сильні» та «слабкі» сторони. Коли середовище, у якому зростає дитина, не відрізняється своєю варіативністю, а в більшій мірі однорідне й ригідне, то ми навряд чи можемо говорити і про різнобічний розвиток, а зокрема соціалізацію особистості [3, с. 28].

Для того, щоб кожна дитина могла рухатися від реального рівня соціалізації до найближчого рівня її розвитку, повинні існувати зовнішні чинники, які будуть цей процес спонукати. Для цього дитині необхідно протягом дорослішання спілкуватися з різними людьми. Перебування в колі людей з однаковим діагнозом таку можливість виключає, що в подальшому призводить до виникнення ряду психологічних проблем, з якими може зіткнутися людина, вийшовши у «реальний світ» за стіни закладу. Людина, що звикла до одного й того самого колективу, раптом потрапляє у світ, який майорить різноманіттям соціальних стереотипів, стилів поведінки в різних ситуаціях тощо. Як правило, така емоційна, не завжди позитивна насиченість вибиває з колії людину, яка звикла до більш монотонного стилю життя та спілкування, і змушує закриватися в собі, адже такий контраст викликає страх, невпевненість у собі, тривогу [9, с. 74–77].

Саме тому кожний випускник реабілітаційних центрів потребує соціальної підтримки та допомоги в адаптації до дорослого, самостійного життя. Така підтримка дає людині можливість відчувати себе не такою самотньою, зменшує

рівень тривоги та почуття покинутості й ізольованості. Соціальні працівники стають провідниками з одного соціального середовища в інше, максимально пом'якшуючи такий перехід для людей з особливими освітніми потребами, які є однією з найбільш вразливих верств населення [11, с. 112–113].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми підготовки дітей з інвалідністю до інтеграції в соціум, відносно низький рівень соціалізації, неготовність до самостійного проектування власного майбутнього досліджували вчені: Т. Алексєєнко, О. Безпалько, Л. Виготський, І. Зверєва, А. Іваненко, І. Іванова, А. Капська, О. Карпенко, І. Кон, І. Козубовська, Н. Коляда, Г. Лактіонова, Н. Левченко, М. Лукашевич, І. Мигович, Л. Міщик, Ж. Петрочко, І. Пеша, В. Поліщук, А. Рижанова, Л. Романовська, Т. Семігіна, І. Тат'яничкова, Л. Тюття, С. Харченко, Е. Ярська-Смирнова та ін.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз та дослідити особливості соціально-психологічної підтримки процесу соціалізації випускників реабілітаційних центрів на рівні громади.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціалізація особистості – це складний процес взаємодії людини з інвалідністю із соціальним середовищем, унаслідок якого формуються якості людини як суб'єкта суспільних відносин [7, с. 212]. Однією з головних цілей соціалізації є пристосування, адаптація людини з інвалідністю до соціальної реальності.

Соціалізація – це процес становлення особистості, послідовне засвоєння людиною правил соціуму, набуття соціально значущих ознак поведінки і свідомості, які регулюють взаємини особистості із суспільством [1, с. 42].

Наукове сьогодення пропонує нам широкий спектр концепцій стосовно соціалізації особистості, які ґрунтуються на різноманітних сферах наукової діяльності – і це не дивує, адже сам термін настільки широкий, що його сутність і зміст виходять за межі одного вчення. Цінний внесок у розроблення теорії соціалізації здійснив американський науковець у галузі соціології Т. Парсонс. Учений пов'язує процес соціалізації з інтеграцією індивіда в суспільство, яка здійснюється за допомогою інтерналізації, а саме прийняття загальноприйнятих правил і поглядів як власних, у наслідок цього наслідування таким зразком поведінки стає потребою людини та елементом її ціннісної структури [12, с. 2–4].

До ширшого поняття соціалізації дійшли французькі соціологи, вони пояснюють її як об'єднання комунікацій, взаємостосунків із соціумом, у які людина вступає в процесі свого формування як особистості. Саме це тлумачення спостерігається у наукових працях, які досліджують вплив групи на особистості й особистості на групу, з метою визначення, які зміни відбуваються у разі такої взаємодії. Одним із найяскравіших представників цього напрямку є Дж. Дьюї; на його думку, становлення особистості у суспільстві є постійною перебудовою її життєвого досвіду, у наслідок чого особистість перемінює себе та навколишній світ [5, с. 84–85].

Цінним внеском у вивчення соціалізації стали думки Г. Тарда. Він протиставляв соціум із мозком, а головною його частиною, на його думку, є свідомість кожної окремої особи [13, с. 18–19]. Сприйняття та засвоєння

індивідуальною свідомістю наявних суджень, вірувань, розуміння бажань та умислів інших і взаємодія на цій основі продукують суспільство. Важливий внесок Г. Тарда полягає у тому, що він спробував дослідити соціалізацію не тільки як стабілізуючий механізм у суспільстві, а й побачив у ній перспективи забезпечення розвитку суспільства. Саме вплив переконань Г. Тарда відбився на розумінні соціалізації визначним американським соціологом Франкліном Генрі Гіддінгсом, який першим увів термін «соціалізація» у науковий обіг [14, с. 56].

Можемо окреслити, що вище зазначені науковці чітко зауважили взаємозв'язок соціалізації та виховання. Узагальнюючи думки вчених, можемо стверджувати, що виховання є серйозним прийомом соціалізації індивіда. Окрім того, соціум в особі соціальних інститутів, а також через різні сторони соціального життя спрямовує коригувальний вплив на процес виховання. Саме ця думка в майбутньому віддзеркалилася на подальшому розвитку американської та французької соціології ХХ століття. Більшість американських соціологів вивчають соціалізацію з точною, практичною метою: забезпечити трансформацію дитини на адаптовану особистість та частину суспільства, до якого вона належить. Дитина, що адаптувалася до оточення, визначається як «соціалізована» і навпаки [18, с. 94–96].

Аналізуючи наукові дослідження концепції соціалізації в міжнародній науці, відзначимо, що у визначенні соціалізації різноманітними дослідниками все-таки домінує певна односторонність цього процесу, спрямованість його від соціуму до індивіда за певної його пасивності. Такий аналіз необхідний для того, щоб із позицій здобутків міжнародної соціологічної ідеї оцінити ступінь дослідження цих питань у вітчизняній науці.

У праці І. Кона «Соціологія особистості» соціалізація розглядається як засвоєння особою суспільного досвіду, тієї чи іншої системи соціальних ролей та культури. У роботі відомого психотерапевта зазначено, що індивід стає особистістю, активним учасником суспільних відносин, послідовно проходячи фази соціалізації. Досліджуючи психологічні та соціальні механізми соціалізації, З. Фрейд виділив імітацію, ідентифікацію, почуття провини та сорому. Імітація являє собою усвідомлену спробу дитини наслідувати та повторювати модель поведінки. Прикладом відтворення для дитини стають батько та мати, родичі, однолітки та вчителі. Ідентифікація – це осмислення дітьми своєї належності до певної спільноти, поглинення соціальних норм та цінностей, певних засад як власних. Завдяки ідентифікації діти копіюють поведінку своїх батьків та оточення, їхні цінності, правила, приклади поведінки [10, с. 113–115].

Соціальними механізмами, які позитивно впливають на дитину, є імітація й ідентифікація, тому що вони скеровані на засвоєння певного типу поведінки. Почуття сорому і провини є негативними механізмами, оскільки вони гальмують або не дозволяють певні зразки поведінки. З. Фрейд зазначає, що сором та провини тісно зв'язані разом, практично нероздільні. Але все-таки існують між цими поняттями певні конкретні розбіжності. Сором зазвичай співвідноситься з відчуттям, що вас розкрили, зганьбили та осоромили. Почуття сорому спрямоване на сприймання вчинків індивіда людьми, які його оточують. А відчуття провини

пов'язане з особистісними хвилюваннями, а також із тим як, людина оцінює власні вчинки. Формою контролю в цьому випадку є сумління [2, с. 18].

Науковці Т. Парсонс та С. Бейлз використали поняття, запроваджені З. Фрейдом до соціальних систем та соціальної дії. Вчені окреслили, що імітація – це процес, який допомагає засвоювати своєрідні культурні елементи, особливі знання, уміння, навички, звичаї та обряди. Вони вважають, що імітація не допускає зтяжнього взаємозв'язку з «моделлю». Ідентифікація, на їхню думку, являє собою внутрішнє засвоєння цінностей та є процесом соціального навчання особистості [6, с.130]. Етап ідентифікації обумовлюється мірою прив'язаності до певної людини. Адже найсильніші прив'язаності в сім'ї, тому саме сім'я вважається основним фактором соціалізації.

Соціалізація має розпочинатися з дитинства, адже саме тоді орієнтовно на 70% твориться людина як особистість. Якщо хоч трішки запізнитися, то розпочнеться безповоротний процес. Саме в дитячому віці формується основа соціалізації, але водночас це найнезахищеніша її стадія. Дитина, яка ізольована від соціуму, у соціальному аспекті програє, але часто дорослий навмисно прагне до самотності та ізоляції, для того щоб піддатися глибоким роздумам й спостереженню. Часто трапляється, що доросла людина опиняється в ізоляції без бажання цього та на довгий час, але вона не занепадає духом і не деградує. А навпаки, долаючи перешкоди на своєму життєвому шляху, вона розвивається як особистість та розкриває у собі нові межі [4, с. 118–120].

Як було вже зазначено, соціалізацію нерідко характеризують як підготовку та навчання дитини до дорослого життя. Дитина та дорослий відрізняються великою кількістю характеристик: фізіологічними особливостями, інтелектуальними здібностями й умінням застосувати набуті знання з користю для себе, фізичною підготовкою, відчуттям небезпеки та ризику, зіставленням розумових і емоційних складників, кількістю засвоєних навичок, обсягом отриманих знань, здатністю навчатися на своїх невдачах, майстерністю правильно діяти у складних обставинах, бажанням брати додаткову відповідальність на себе [8, с. 74–75].

У цьому основне – яку соціальну роль виконує дитина. Діти – це одна група населення, яка не має соціальних ролей та соціальних статусів, якщо не брати до уваги статусів «дитина», «стать – чоловіча чи жіноча», «донька чи син», «онук/онучка», «племінник/племінниця» і тому подібні, цих ролей діти ще самі до кінця не усвідомлюють. Адже дитина не належить до економічно самостійної категорії населення, не є виробником матеріальних надбань суспільства, у дітей немає економічних, політичних та професійних статусів і ролей. Діти не знайомі з компонентами статусів, не знають своїх прав та обов'язків у повній мірі. Ще не розуміють кола обов'язків певних професій, що таке відповідальність. Дитина не знає, що таке соціальні правила та норми, але чимало з переліченого дорослі їм вже пояснювали та розповідали. Приблизні теоретичні знання про соціальні ролі не дають нам можливість стверджувати, що діти опанували та засвоїли їх. Вони приміряють на себе різноманітні ролі граючись, але їх поведінка не є ідентичною з

вимогами певної соціальної ролі. Діти освоюють соціум граючись, наприклад, хлопчики граються у війну, а дівчатка – у дочки-матері. А от дорослим це не властиво, вони не приміряють на себе ролі граючись, якщо не враховувати ігровий метод навчання в бізнесі. Тому можемо зауважити, що дитячий та дорослий світи відмінні з точки зору соціалізації. Вони перебувають по різні боки зазначеного процесу. Основна їх відмінність – рівень засвоєння соціальних ролей.

Отже, аналізуючи різні теоретичні підходи до розуміння сутності соціалізації, можемо виокремити найбільш поширені та відомі, а саме такі: критичну, психодинамічну, особистого контролю, адаптивну, соціальної ідентичності, інкультурації, міжособистісного спілкування, рольову, когнітивну, соціального наuczіння та інші, які пропонують моделі соціальної поведінки та соціалізації особистості. Фактично усі науковці головними інститутами соціалізації визначають механізм освіти та виховання. «Виховання – провідний та визначальний початок для соціалізації. Основа виховання містить процес передавання накопичених попередніми поколіннями знань, умінь, навичок, а також культурних надбань». Сучасні педагоги та психологи дотримуються ідеї, що процес соціалізації триває все життя, і розрізняють кілька його етапів: дотрудову, трудову та післятрудову. Можемо зробити висновок, що основним фактом сучасної теорії соціалізації є: особистість, що формується. Опрацьовуючи питання вибору експериментального інструментарію, який би міг допомогти нам провести якісне та надійне дослідження з достовірними результатами, ми обрали такі методи дослідження, як: тестування; анкетування; опитування. Для нашого дослідження було вибрано таку тестову методику, як «Тест життєвої задоволеності» (адаптація Н. В. Паніної). Ця методика діагностує індекс життєвої задоволеності, відображає загальний психологічний стан людини, ступінь її психологічного комфорту і соціально-психологічної адаптованості. Тест «Індекс задоволеності життям» може бути використаний для диференційованої оцінки особливостей стилю життя, потреб, мотивів, установок, ціннісних орієнтацій людини з метою визначення, які з них позитивно позначаються на її загальному психологічному стані, а які – негативно. Для нашого дослідження нами було розроблено анкету «Я і соціум», опитувальники «Очікування-реальність» та «Працевлаштування».

Наша вибірка складалася із випускників центру комплексної реабілітації дітей з інвалідністю «Промінь» (36 осіб) та Вінницького міжрегіонального центру професійної реабілітації «Поділля» (34 особи).

За допомогою методики «Тест життєвої задоволеності» (адаптація Н. В. Паніної) нами було визначено рівень адаптованості та відчуття успішної самореалізації випускників реабілітаційних центрів. Результати, отримані за допомогою названої методики, висвітлено нами на рис. 1.1.

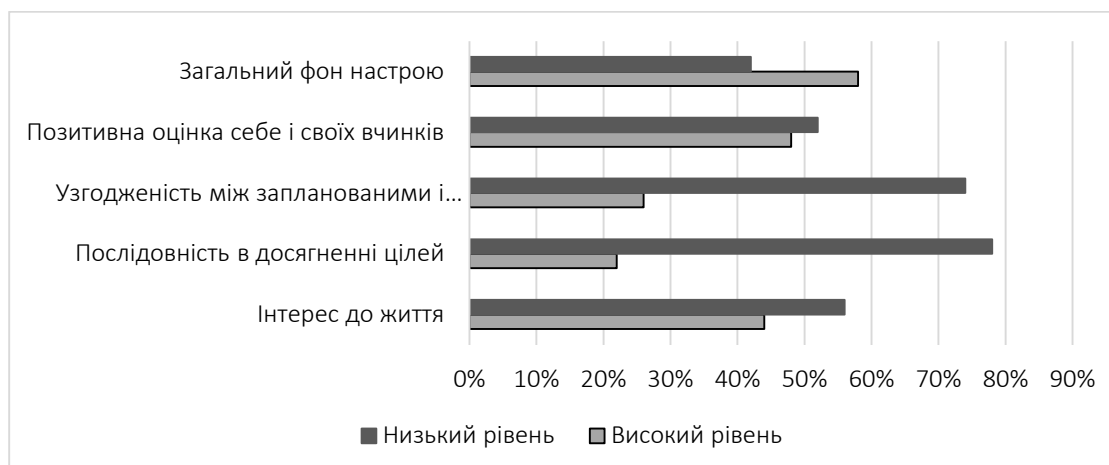

Рис. 1.1. Рівень життєвої задоволеності випускників реабілітаційних центрів

Аналізуючи дані, подані у вигляді діаграми, бачимо, що із сімдесяти досліджених у тридцяти одного (44%) було виявлено високий рівень цікавості до життя, а у тридцяти дев'яти (56%) – низький рівень. Високий рівень послідовності у досягненні цілі ми визначили у шістнадцяти (22%) випускників реабілітаційних центрів, тоді як у п'ятдесяти чотирьох (78%) цей показник виявився низьким. Узгодженість між запланованими та досягнутими цілями на високому рівні була виявлена у вісімнадцяти осіб (26%), а на низькому – у п'ятдесяти двох (74%). Нами було виявлено, що у тридцяти чотирьох (48%) випускників наявна позитивна оцінка себе і своїх вчинків, тоді як у тридцяти шести (52%) досліджуваних оцінка себе і своїх вчинків негативна. Шкала загального фону настрою показала, що позитивно налаштований сорок один (58%) досліджуваний, а негативно – двадцять дев'ять (42%). Таким чином, відповідно до поданих нами вище результатів, рівень життєвої задоволеності серед випускників реабілітаційних центрів переважає низький. Більшість досліджуваних показали низький інтерес до життя (56%), низьку узгодженість між запланованими та досягнутими цілями (74%), негативну оцінку себе та своїх вчинків (52%).

За допомогою розробленої нами анкети «Я і соціум» можемо зробити висновок, що більшість досліджуваних мають низький рівень соціальної адаптації у соціумі. Більшість випускників реабілітаційних центрів вказали на обмежену кількість спілкування (76%) у їхньому житті, а їхній загальний емоційний стан (60%) є незадовільним; у незнайомих ситуаціях вони почувають себе некомфортно (81%). Такі результати свідчать про необхідність підвищувати адаптаційні можливості досліджуваних та їх соціалізацію.

Також у нашому дослідженні було використано розроблений нами, опитувальник «Соціалізація за межами звичного простору», результати якого були нами детально проаналізовано. Ми з'ясували, що більша частина випускників реабілітаційних центрів переживають труднощі в соціалізації та соціальній адаптації після завершення курсу реабілітації. Так, 75% досліджуваних вказали, що відчувають нестачу спілкування, 34% заявили про труднощі в

ініціації соціального контакту, у 47% опитуваних не змінилося коло спілкування з моменту їх випуску із реабілітаційного центру, а 67% відповіли, що сумують за часом, проведеним у реабілітаційному центрі.

За розробленим опитувальником «Працевдатність» з'ясували, що більшість випускників реабілітаційних центрів виявилися непрацевлаштованими (60% досліджуваних), основною причиною проблем із працевлаштування було вказано обмежену кількість варіантів серед робочих місць для людей з інвалідністю (47% досліджуваних), а основним видом допомоги при працевлаштуванні було вказано сторонню допомогу кваліфікованих фахівців (50% досліджуваних). Такі результати свідчать, що дослідження проблем соціалізації випускників реабілітаційних центрів, є актуальним.

На жаль, більшість випускників реабілітаційних центрів стикаються із проблемою працевлаштування, а отже, відчують труднощі із соціалізацією після випуску із центрів у цілому. Таким чином, питання соціалізації випускників реабілітаційних центрів, зокрема, їх працевлаштування, доволі гостро стоїть перед суспільством сьогодні. Саме тому нами було обрано цю тему для дослідження та розробки соціально орієнтованого проекту, що спрямований на розробку такої програми, яка б допомогла людям з інвалідністю працевлаштуватися, а відповідно й успішно соціалізуватися.

Зокрема, нами було розроблено соціально орієнтований проєкт «Право на працю». Мета його – допомогти випускникам реабілітаційних центрів соціалізуватися після випуску із спеціалізованих закладів шляхом успішного працевлаштування.

Завдання проєкту: розширення інклюзивності свідомості громадян об'єднаних територіальних громад, формування розуміння особливостей адаптації та соціалізації осіб з інвалідністю на рівні громади; реалізація особистісного потенціалу, формування позитивної мотивації працевлаштування людей з інвалідністю, що випустилися із реабілітаційних центрів; підвищення обізнаності роботодавців про потреби та можливості людей з інвалідністю, а також підвищення їх мотивації щодо створення робочих місць для випускників реабілітаційних центрів на рівні громади.

Соціальне спрямування проєкту: розширення можливостей випускників реабілітаційних центрів задля успішного працевлаштування, підвищення рівня соціалізації людей з інвалідністю; донесення до свідомості громадян проблем соціалізації та працевлаштування людей з психофізичними порушеннями розвитку на рівні громад.

Цільова аудиторія проєкту: випускники реабілітаційних центрів, представники громад, у яких проживають люди з інвалідністю.

Масштабність проєкту: територіальне охоплення практичними заходами з боку фахівців, що спеціалізуються на особливостях соціалізації та адаптації у соціумі людей з інвалідністю (психологи, реабілітологи, фахівці реабілітаційних центрів, люди з інвалідністю, що обізнані в цьому питанні), представників центру зайнятості, потенційних роботодавців, а також спеціалістів, що мають вищу освіту за спеціальністю соціальний педагог, які будуть керувати заходами всередині проєкту; осіб, які зможуть скористатися послугами осіб з інвалідністю.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Основним показником успішної соціалізації особистості випускника реабілітаційного центру є працевлаштування. Саме постійне місце роботи забезпечує людину стабільним перебуванням у трудовому колективі, у якому вона набуває нових професійних та соціальних знань і навичок. Постійний колектив забезпечує людину сталим колом спілкування, навіть якщо колеги по роботі не стають близькими друзями випускника реабілітаційного центру, вони є соціальною константою у його житті, на яку він може розраховувати. Професійна реалізація допомагає будь якій людині відчувати себе в цілому самореалізованою особистістю та заповнює вагому частину життя [9, с.73–74].

Результати, отримані в нашому дослідженні, не вичерпують усіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальші перспективи дослідження бачимо в поглибленому вивченні питань соціальної просвіти молоді, проблем людей з інвалідністю, у розробці проекту, спрямованого на роботу з молоддю у цьому напрямку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Іванова І.Б. Проблеми соціально-психологічної адаптації інвалідів. Київ: Основа, 1994. С. 32–34.
2. Кузнецов П.С. Адаптация как функция развития личности. Саратов: Издательство Саратовского университета, 2009. 73 с.
3. Митин А.Е. Педагогическое сопровождение профессионального образования спортсменов-инвалидов. *Образование*. 2013. № 4. С.16.
4. Михайлева Е.А. Адаптация детей и подростков с ограниченными физическими и умственными возможностями в условиях социально-реабилитационного центра для несовершеннолетних. *Социальное обслуживание*. 2008. С. 26–31.
5. Мудрик А.В. Социальная педагогика. Москва: Академия, 2007. 223 с.
6. Мудрик А.В. Введение в социальную педагогику. Москва: Наука, 2006. 304 с.
7. Словарь-справочник по социальной работе. / Под ред. Е.И. Холостовой. Москва:ЭКСМО, 1997. 328 с.
8. Татьянчикова І.В. Соціалізація дитини з вадами розвитку: теорія, досвід, технології: монографія. Вид. 2-ге, переробл. і доп. Слов'янськ: Вид-во Б. Маторіна, 2017. 457 с.
9. Ульяновская У.В., Лебедева О.В. Организация и содержание специальной психологической помощи детям с проблемами в развитии. Москва: ЭКСМО, 2012. 168 с.
10. Фитисов А.В. Социальное положение инвалидов в трудовом коллективе как результат реализации их трудового и интеграционного потенциалов. *Инвалидность в современном российском обществе: социология и социальные технологии*. Ставрополь: Мир данных, 2013. 225 с.
11. Фуряева Т.В. Реабилитация и интеграция людей с инвалидностью в общество : учебное пособие для магистрантов. Красноярск: КГПУ, 2014. 299 с.
12. Хасанов М.Р. Жизненное пространство человека. *Современные исследования социальных проблем*. 2011. № 4. С. 2–4.
13. Шабанова М.А. Социальная адаптация в контексте свободы. *Социологические исследования*. 2011. № 9. С. 17–24.
14. Шпак Л.Л. Социальная дезадаптация: признаки, механизмы, уровни. *Социологические исследования*. 2011. №3. С. 55–60.
15. Scotch R. K. Disability Analyzing social problem: essays and exercises. O.B. New Jersey: Prentice-Hall, 2009. 148 p.

REFERENCES

1. Ivanova I. B. Problemy sotsialno-psykhologichnoi adaptatsii invalidiv. Kyiv: Osnova, 1994. S. 32–34.
2. Kuznecov P. S. Adaptacija kak funkcija razvitija lichnosti. Saratov: Izdatel'stvo Saratovskogo universiteta, 2009. 73 s.
3. Mitin A. E. Pedagogicheskoe soprovozhdenie professional'nogo obrazovanija sportsmenov-invalidov. Obrazovanie. 2013. № 4. S.16.
4. Mihajleva E. A. Adaptacija detej i podrostkov s ogranichennymi fizicheskimi i umstvennymi vozmozhnostjami v uslovijah social'no-reabilitacionnogo centra dlja nesovershennoletnih. Social'noe obsluzhivanie. 2008. S. 26–31.
5. Mudrik A. V. Social'naja pedagogika. Moskva: Akademija, 2007. 223 s.
6. Mudrik A. V. Vvedenie v social'nuju pedagogiku. Moskva: Nauka, 2006. 304 s.
7. Slovar'-spravochnik po social'noj rabote. / Pod red. E. I. Holostovoj. Moskva: JeKSMO, 1997. 328 s.
8. Tatianchykova I. V. Sotsializatsiia dytyny z vadamy rozvytku: teoiria, dosvid, tekhnologii: monohrafiia. Vyd. 2-he, pererobl. i dop. Sloviansk: Vyd-vo B. Matorina, 2017. 457 s.
9. Ul'enkova U. V., Lebedeva O. V. Organizacija i sodержanie special'noj psihologicheskoy pomoshhi detjam s problemami v razvitii. Moskva: JeKSMO, 2012. 168 s.
10. Fitsov A.V. Social'noe polozhenie invalidov v trudovom kollektive kak rezul'tat realizacii ih trudovogo i integracionnogo potencialov. *Invalidnost' v sovremennom rossijskom obshhestve: sociologija i social'nye tehnologii*. Stavropol': Mir dannyh, 2013. 225 s.
11. Furjaeva T. V. Reabilitacija i integracija ljudej s invalidnost'ju v obshhestvo : uchebnoe posobie dlja magistrantov. Krasnojarsk: KGPU, 2014. 299 s.
12. Hasanov M. R. Zhiznennoe prostranstvo cheloveka. *Sovremennye issledovanija social'nyh problem*. 2011. № 4. S. 2–4.
13. Shabanova M. A. Social'naja adaptacija v kontekste svobody. *Sociologicheskie issledovanija*. 2011. № 9. S. 17–24.
14. Shpak L. L. Social'naja dezadaptacija: priznaki, mehanizmy, urovni. *Sociologicheskie issledovanija*. 2011. №3. S. 55–60.
15. Scotch R. K. Disability Analyzing social problem: essays and exercises. O.B. New Jersey: Prentice-Hall, 2009. 148 p.